
Paul
LEMMENS

Katoličko sveučilište, Leuven, Belgija

PRAVO NA ŽIVOT I
ZABRANA MUČENJA
KAO OSNOVNE
VRIJEDNOSTI
DEMOKRATSKIH
DRUŠTAVA U EUROPI
(Neautorizirano izlaganje)

Za mene je predstavljalo veliku čast sudjelovati na Simpoziju u povodu jedanaeste obljetnice pada Vukovara kako bismo sačuvali sjećanje na postojanje koncentracijskih logora i osvrnuli se na ljudska prava. Prolazeći kroz grad, bio sam, naravno, šokiran onime što sam vidio. Ruševine napuštenih kuća, koje su nekad bile domovi obitelji, prizvale su u moje sjećanje slike rata.

Mi, u Zapadnoj Europi, bili smo suočeni s tim slikama na bolan i često posramljujući način i to nas je ponukalo da shvatimo kako ljudska prava nisu nešto što možemo uzeti olako, zdravo za gotovo. Naravno, vi znate bolje od nas da je to, uistinu, tužna stvarnost. Zasigurno su sa sličnim slikama u mislima predstavnici zemalja članica *Ujedinjenih nacija*, nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata, sastavili *Opću deklaraciju o ljudskim pravima*, prihvaćenu na *Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija* 1948. godine. Ta je *Deklaracija* službeno obznanila nekoliko temeljnih ljudskih prava. Međutim, to nije bio obvezujući tekst, već jednostavno službena objava. Ali, opći stav je ipak bio postavljen.

Neposredno nakon prihvaćanja deklaracije započeo je rad na postizanju međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima, koji bi sadržavali obvezujuće dužnosti svih država spremnih na ratifikaciju tih sporazuma. U tom je kontekstu, 1950. godine, prihvaćena *Europska konvencija o ljudskim pravima*. Taj se sporazum sastoji od dva dijela. Prvi dio sadrži neovisne odredbe kojima se jamče temeljna građanska i politička prava. Drugi dio je možda čak i važniji, zato što se njime postavlja međunarodni kontrolni mehanizam, koji danas uključuje i *Europski sud za ljudska prava* u Strasbourgu.

U svom bih izlaganju želio malo ozbiljnije razmotriti neke aspekte spomenute *Europske konvencije o ljudskim pravima*. Namjeravam govoriti o dvjema vrstama temeljnih prava koja se najčešće krše u slučajevima osoba lišenih slobode – pravu na život i zabrani mučenja, te nehumanog ili

ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Moje će izlaganje biti podijeljeno u tri dijela. Prvo ću se općenito osvrnuti na ta prava, na to što ona predstavljaju, što štite, jesu li ona zaštićena i koje je područje zaštite. To će, kao što sam rekao, biti općeniti dio. Kao drugo, spomenut ću neke konkretne slučajeve koji su iznijeti pred *Europski sud za ljudska prava*, a koji uključuju navodna ili stvarna kršenja tih temeljnih prava. Konačno, na kraju, u trećemu dijelu, osvrnut ću se na europski pristup prevenciji kršenja ljudskih prava, osobito glede osoba lišenih slobode.

Dakle, prvo ćemo razmotriti standarde ljudskih prava, obuhvaćene u Člancima 2. i 3. *Europske konvencije*. Članak 2. bavi se pravom na život, a Članak 3. zabranom mučenja te nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Prema *Europskom sudu za ljudska prava*, ti članci sadržavaju najtemeljnije odredbe *Konvencije* te predstavljaju neke od osnovnih vrijednosti demokratskih društava koja čine *Vijeće Europe*. Je li to točno?

Pogledajmo što kaže *Europska konvencija*. Kao prvo, koje je područje primjene tih članaka? Što je zaštićeno, a što zabranjeno? Što se tiče prava na život, to i nije tako teško zaključiti – zaštićen je život, fizički život. Nije bilo teško doći do zaključka što je to život. Postojali su neki problemi glede shvaćanja početka i svršetka života, te pitanje može li nerođeni fetus biti zaštićen pravom na život. I to je vrlo teško pitanje, na koje *Europski sud* još nije dao odgovor; pitanje je ostalo otvoreno.

Nedavno je *Europski sud* morao odgovoriti na pitanje uključuje li pravo na život također i pravo na smrt, na primjer za osobe koje su neizlječivo bolesne, paralizirane i nisu sposobne više ništa obavljati te misle da više nemaju doličan život. U spomenutom slučaju koji se ticao jedne Engleskinje, *Sud* je prije nekoliko mjeseci donio odluku da pravo na život ne uključuje i pravo na smrt.

Članak 3. sa sobom nosi nešto teži problem interpretacije. Što je zapravo zabranjeno tim člankom kada on zabranjuje mučenje te nehumano ili ponižavajuće postupanje i kažnjavanje? U *Sporazumu Europske konvencije* nema definicije nehumanog ili ponižavajućeg postupanja, niti definicije mučenja. *Europski je sud* zaključio da zlostavljanje mora dostići barem minimalni stupanj žestine, kako bi moglo biti zabranjeno. Ali, to je naravno relativno i ovisi o brojnim okolnostima, kao što su duljina trajanja postupka, njegovi fizički i psihički učinci te u nekim slučajevima spol, dobna starost i zdravstveno stanje žrtve.

Nadalje, možemo razlikovati razne vrste zlostavljanja. S jedne strane, postoji nehumano ili ponižavajuće postupanje, a s druge strane, mučenje. Prema *Europskom sudu*,

nehumano je postupanje ono koje uzrokuje, ako ne stvarnu tjelesnu ozljedu, a onda barem intenzivnu psihičku ili fizičku patnju.

Ponižavajuće postupanje je ono koje u žrtvi pobuđuje osjećaj straha, strepnje i inferiornosti, te ponižava osobu i eventualno slama njegov ili njezin fizički ili psihički otpor. Mučenje je specifičan oblik takvog nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i ponekad je važno naglasiti kako se ne radi samo o nehumanom ili ponižavajućem postupanju, već zaista o mučenju, zbog toga što pojam mučenja zlostavljanju daje poseban pečat. Koja je onda razlika između nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i mučenja? Međunarodno je pravo postavilo to pitanje. Početkom sedamdesetih godina, *Europski sud za ljudska prava* je uzimao u obzir samo težinu učinka na žrtvu. I naravno, učinak na žrtvu vrlo je važan. Ali, rezultat tog običajnog prava bio je da su samo zaista vrlo oštra kažnjavanja ili nanošenje boli smatrani mučenjem. Od tada do danas predodžbe su se promijenile i razvile, i više je pažnje posvećeno namjeri s kojom se djela zlostavljanja vrše nad žrtvama.

Konvencija Ujedinjenih naroda protiv mučenja, prihvaćena 1984. godine, definira mučenje kao zlostavljanje okarakterizirano s dva aspekta: s jedne strane teškom boli i patnjom, a s druge strane namjerom počinitelja – na primjer, namjerom da se dobiju informacije ili priznanje, namjerom kažnjavanja žrtve, zastrašivanja, te diskriminacijom žrtve ili skupine kojoj žrtva pripada. Otada je *Europski sud* prihvatio tu novu definiciju mučenja prema *Ujedinjenim narodima* te je promijenio vlastito običajno pravo, tako da danas također smatra da je mučenje okarakterizirano s ta dva elementa – učinkom na žrtvu, koji bi morao sadržavati ozbiljnu i tešku patnju, te, s druge strane, namjerom počinitelja da nanese tešku bol ili patnju s određenom svrhom.

Sada kada znamo što je zabranjeno, razmotrimo područje zaštite. Koliko daleko seže ta zaštita?

Općenito govoreći, kada je riječ o ljudskim pravima, ne smatramo ih apsolutnima. Ljudska prava mogu biti ograničena iz valjanog razloga. Ako postoji dobro opravdanje, međunarodno pravo prihvaća činjenicu da postoje ograničenja u ljudskim pravima. I o tome bih sada želio govoriti: dokle seže zaštita; gdje se mogu postaviti ograničenja? Također bih želio razmotriti i različite obveze država. S jedne strane, države imaju negativnu obvezu, obvezu da se ne upleću u temeljna ljudska prava pojedinaca. U tom je smislu država, koja ne čini ništa, država koja potpuno poštuje ljudska prava. No s druge strane, država može imati i pozitivnu obvezu, obvezu poduzimanja mje-

ra zaštite ljudskih prava, kako bi ljudima osigurala potpuno i valjano uživanje njihovih ljudskih prava.

Razmotrimo najprije negativnu obvezu, obvezu ne-upletanja, obvezu poštivanja temeljnih prava. Kada govorimo o pravu na život, obveza je potpuno jasna. Dakle, obveza je ne ubijati pojedince. Ali mogli biste se iznenaditi – to nije apsolutna obveza. U zabrani ubijanja ljudi moguće su iznimke. Pod određenim okolnostima, postoji mogućnost uporabe sile, čak i smrtne sile, koja može dovesti do smrti pojedinaca. *Europska konvencija* navodi tri takve situacije u kojima se može uporabiti sila. Najvažnija od njih je svaka-ko obrana bilo koje osobe od nezakonitog nasilja, bilo da se radi o civilnoj građanskoj osobi ili o samome policajcu. Samoobrana također može predstavljati opravdanje za uporabu sile. To ne znači da možete ubijati ljude kad god se nađete u takvoj situaciji. Naprotiv, čak i u takvim situacijama, uporaba sile mora biti apsolutno neophodna, i u tom pogledu *Europski sud* vrlo strogo kontrolira poštuju li oni koji koriste silu i oni koji planiraju akcije u kojima će sila biti korištena taj princip proporcionalnosti.

Sljedeća iznimka obvezi poštivanja života pojedinaca bila je, ne kažem da još uvijek jest, ali je bila – smrtna kazna. U izvornom tekstu *Europske konvencije* smrtna kazna koju je odredio neki neovisni sud smatrala se zakonitom iznimkom obvezi poštivanja života. Ali danas se međunarodno pravo razvilo na takav način da se situacija potpuno promijenila. Postoje raznovrsni novi sporazumi i dodatni sporazumi, a najnoviji sporazum stavlja smrtnu kaznu izvan zakona u svakom pogledu i pod svim okolnostima, tako da ne mogu reći da smrtna kazna još uvijek predstavlja iznimku obvezi poštivanja života.

Glede zabrane mučenja i zabrane nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja područje zaštite vrlo je izrazito. To je apsolutna zabrana. To je jedino pravo gdje se ne prihvaćaju nikakva ograničenja, čak niti ako je žrtva mučenja ili bilo koje druge vrste zlostavljanja žrtva koja u očima mnogih to zaslužuje. Danas, naravno, u vremenu kada je mnoštvo terorista i osumnjičenika za teroristička djela zadržano u zatvorima ili policijskim postajama, vrlo često postoji osjećaj da mučenje može poslužiti kao sredstvo za dobivanje priznanja ili korisnih informacija. No, prema međunarodnom zakonu o ljudskim pravima, mučenje se ne smije koristiti nikada, čak ni kada se radi o teroristima.

Nakratko ću se osvrnuti na pozitivne obveze, na ono što se može potraživati od države i na pozitivna djelovanja koja se mogu očekivati od države. Ne radi se samo o tome da se država mora suspregnuti od upletanja u živote i inte-

gritet pojedinaca. Ponekad, ili u većini slučajeva, od država se traži da poduzmu preventivne mjere. Preventivne mjere, u prvom redu su naravno sljedeće: učinkovito kazneno pravo, te učinkovita mašinerija primjene zakona takve prirode da ljudi koji se bave mišlju da ubiju nekog pojedinca ili da ga zlostavljaju, na vrijeme i uspješno budu odvraceni od takvog čina.

Ponekad je potrebno puno više – kada je navedeni pojedinac suočen s velikim rizikom, mogu biti potrebne operativne mjere.

Nedavno, prije nekoliko tjedana, *Europski je sud za ljudska prava* podsjetio talijansku vladu na njihovu obvezu da budu vrlo oprezni. Radilo se o slučaju kada je zatvorska uprava odlučila pustiti na slobodu čovjeka osuđenog zbog ubojstva, i to na uvjetnu slobodu, prije isteka njegove zatvorske kazne. Nadležni su organi morali uzeti u obzir činjenicu postoji li stvaran rizik da će ta osoba počinuti novo ubojstvo ili ne postoji. On ga je uistinu i počinio, i tada je taj slučaj došao pred *Europski sud*, a ticao se pitanja jesu li talijanske vlasti bile dovoljno oprezne.

Ako, na žalost, dođe do nasilja, ako je pravo na život prekršeno ili je u pitanju mučenje ili nehumano postupanje, država je obvezna izraziti žaljenje i ispriku. Kao prvo, dužna je započeti službenu, neovisnu i učinkovitu istragu kako bi se otkrilo što se uistinu dogodilo, te kako bi se moglo kazneno goniti i kazniti odgovorne pojedince. A glede žrtava, također je potrebna neka vrsta odštete. U tom se pogledu kazneno pravo *Europskog suda* još razvija. Očito je da *Europski sud* u tom smislu postaje mnogo zahtjevniji, ali još je uvijek nejasno kakva se odšteta za žrtve može stvarno tražiti od države.

Nakon ovog općenitog uvoda, želio bih razmotriti zakon o ljudskim pravima koji je na snazi. To će biti drugi dio mog izlaganja – osvrt na kontrolu poštivanja ljudskih prava od strane *Europskog suda*. Kao prvo, želio bih reći nekoliko riječi i o samom *Europskom sudu za ljudska prava*. To je međunarodni sud, utemeljen *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*, sa sjedištem u Strasbourgu, u Francuskoj. Službeni radni jezici suda su engleski i francuski, ali svatko, bilo koji stanovnik Europe može koristiti svoj materinji jezik kako bi podnio žalbu *Europskom sudu*.

Međutim, postoje neki važni uvjeti prihvatljivosti žalbi. Žalba se može podnijeti samo protiv određene države, pojedinac se ne može žaliti na kršenja ljudskih prava počinjena od strane drugih pojedinaca. Takav bi slučaj možda bio prihvatljiv na *Međunarodnom kaznenom sudu* u Haagu, ali zasigurno ne i na *Europskom sudu* u Strasbourgu. Drugi važan uvjet jest da svi domaći pravni lijekovi mora-

ju biti iskorišteni prije nego što se slučaj uputi na *Europski sud* u Strasbourgu, a to je nešto što podnositelji zahtjeva često zaboravljaju. Ovaj je sud stvaran sud, donosi presude i te su presude obvezujuće za sve vlade. I pritom se ne radi samo o komadu papira; kontrola provođenja presuda osigurana je od strane *Vijeća ministara Vijeća Europe*.

Želio bih navesti nekoliko primjera iz običajnog prava *Europskog suda*, koji se bave trima pitanjima: kao prvo – nestankom osoba; kao drugo – zlostavljanjima od strane policije i snaga sigurnosti; te kao treće – zatvorskim uvjetima.

Što se tiče otmica, postoji cijeli niz slučajeva donesenih pred *Europski sud* u zadnjih nekoliko godina. Slučajnošću su svi ti slučajevi upravljani protiv Turske i uključuju žalbe podnijete od strane Kurda koji žive u Turskoj. U prvom takvom slučaju *Sud* je bio vrlo oprezan i smatra da nije dovoljno vidjeti da je netko jednoga dana odveden kako bi se, čak i nakon mnogo godina, moglo zaključiti da je ta osoba nestala. Za dokaz je ipak potrebno više. Međutim, odluka je bila takva samo u prvome slučaju. U svim kasnijim slučajevima, *Sud* se zadovoljio činjenicom da se osoba smatra nestalom ako tijekom šest ili više godina nitko nije primio nikakvu informaciju o toj osobi; također, bio je slučaj da su simpatizeri Kurdskog pokreta bili u opasnosti te se, uzevši u obzir sve te okolnosti, može pretpostaviti da je nakon tolikog broja godina ta osoba uistinu mrtva, iako tijelo nikada nije pronađeno. Tada bi najčešće odgovornost države trebala biti da objasni i opravda što se dogodilo. No, bit je u tome što u slučajevima nestalih osoba država ne daje nikakva objašnjenja, te se neizostavno mora zaključiti da je prekršeno pravo na život.

Zlostavljanje osoba od strane policije ili snaga sigurnosti predstavlja drugi niz odluka. Mnogo je slučajeva koji uključuju takvu vrstu zlostavljanja iznijeto pred *Europski sud*. Za takvo je zlostavljanje tipično da se događa u prvih nekoliko dana nakon uhićenja određenog pojedinca, kada policija ili snage sigurnosti pokušavaju doći do svih mogućih informacija od te osobe, osumnjičene da je pripadnik određenog pokreta ili osumnjičene da je počinila neke zločine. Ipak, postoje ograničenja ovlasti policijskih organa u slučajevima ispitivanja osumnjičenika.

Prije nekoliko godina postavljen je presedan u slučaju vođenom protiv Francuske, koji je uključivao osobu osumnjičenu za trgovinu drogom. Osumnjičenik je bio uhićen i doveden u jedinicu specijaliziranu za borbu protiv zlouporabe droga, gdje su odlučili dobiti priznanje, bez obzira na koji način. U presudi je objašnjeno da je osumnjičenik bio podvrgnut različitim oblicima zlostavljanja. Udarali su ga

šakama i nogama, primio je više udaraca, ponižavali su ga, jedan je policajac po njemu mokrio, prijetili su mu opekotinama itd. Možda vam se čini da to sve i nisu tako ozbiljni oblici zlostavljanja, ali *Europski je sud* presudio da je u tom slučaju zlostavljanje bilo dovoljno ozbiljno kako bi bilo zabranjeno *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*.

Budući da je opisano zlostavljanje provedeno s jasnom namjerom – namjerom postizanja priznanja, *Sud* je zaključio, na iznenađenje mnogih, da se nije radilo samo o nehumanom postupanju, već i o mučenju. Ima i drugih slučajeva u kojima se zlostavljanje osoba u policijskom pritvoru proglasilo mučenjem. Osvrnut ću se samo na dva primjera. U jednom je osoba bila podvrgnuta *palestinskom vješanju*, dobro poznatoj tehnici mučenja. *Sud* je zaključio da se tu uistinu radilo o mučenju. U drugom primjeru, *Sud* je zaključio da silovanje također predstavlja mučenje.

Zatvorski uvjeti, moj treći niz primjera, pitanje su koje se često spominje u prijavama koje stižu pred *Europski sud za ljudska prava*. *Sud* je, na primjer, morao naglasiti da zatvorenici imaju pravo na odgovarajuću medicinsku pomoć; da su zatvorske vlasti odgovorne voditi brigu o zatvorenicima, o njihovoj dobrobiti; da je potreban detaljni pregled i istraga zatvorenika ako on predstavlja opasnost samome sebi ili drugima. Ne može se takvoga zatvorenika jednostavno ostaviti u ćeliji s drugima. Nadležni bi organi trebali obrađivati, odnosno liječiti takvoga zatvorenika, te poduzeti sve mjere kako on ne bi ubio druge ili sebe.

Nadalje, sa zatvorenicima treba postupati uz poštivanje njihovog ljudskog dostojanstva. Nedavno je bilo nekoliko slučajeva na *Europskom sudu*, u kojima je *Sud* zaključio da nepotrebno pretraživanje osoba, u slučajevima kada su se ljudi morali svlačiti zbog rutinske kontrole, a kada nije bilo potrebe ići tako daleko, predstavlja ponižavajuće postupanje.

Želio bih spomenuti nedavni slučaj, presuđen u srpnju 2002. godine, a koji se ticao Rusije. Želio bih ga spomenuti iz razloga što će on vjerojatno imati određene posljedice na običajno pravo *Europskog suda za ljudska prava*. To nije bio tako strašan slučaj. Osnovna žalba gospodina Kalašnjikova bila je da dijeli ćeliju s prevelikim brojem zatvorenika. I zaista, takav slučaj potiče maštu. Radilo se o ćeliji veličine otprilike dvadeset četvornih metara, kakva je inače odgovarajuća za osam zatvorenika, a u kojoj je najčešće bilo smješteno dvadesetak osoba. To je, dakle, jedan četvorni metar po zatvoreniku. Nisu mogli spavati svi u isto vrijeme ležeći na krevetima, morali su dijeliti krevete, nije bilo odgovarajućeg sanitarnog čvora te je dolazilo do brojnih infekcija koje su prenosili insekti.

Takva situacija zasigurno nije bila u skladu sa standardnim zatvorskim uvjetima propisanim od strane europskih organa kontrole. U spomenutom je slučaju *Europski sud* donio odluku da takva situacija predstavlja ponižavajuće postupanje prema gospodinu Kalašnjikovu. Zbog čega to spominjem? Zbog toga što je prvi argument ruske vlade bio taj da se gospodin Kalašnjikov ne bi trebao žaliti, jer se uvjeti u kojima se on nalazi ne razlikuju mnogo od uvjeta u kojima se nalaze svi ostali zatvorenici u Rusiji, i da zasigurno nije postojala namjera poniziti gospodina Kalašnjikova, ali Rusija jednostavno nema ekonomskih izvora za odgovarajuću brigu o svim svojim zatvorenicima. *Europski sud* nije bio impresioniran tim argumentom, ali čuo sam da je nakon presude u tom slučaju u Strasbourgu zavladao zabrinutost da će im pristići tisuće, ako ne i desetine tisuća žalbi od strane kolega gospodina Kalašnjikova, koji će čuti ili pročitati kako se gospodin Kalašnjikov nalazio u situaciji vrlo sličnoj njihovoj.

Odmah prelazim na treće pitanje – zabranu kršenja ljudskih prava. U Europi danas postoji *Europska konvencija za sprječavanje mučenja i nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja*. Tom je *Konvencijom* utemeljen neovisni odbor, odbor koji ima pravo posjećivati mjesta u kojima borave osobe lišene slobode. Tu je ulogu u ranijim godinama ispunjavao *Međunarodni crveni križ*. Danas je to neovisno, službeno tijelo, koje najavljuje da će posjetiti određenu državu, ali ne otkriva koja će mjesta u toj državi obići.

Nakon obilaska, *Odbor* sastavlja opsežno izvješće o onome što je vidio, zatim to izvješće šalje vladi i pozove ju da na njega odgovori i najavi što će učiniti u svezi nedostataka. To je zapravo čitav dijalog koji se uspostavlja između *Odbora* i nacionalnih vlada. U početku je to zamišljeno kao povjerljivi dijalog, ali u međuvremenu je većina vlada pristala na to da izvješća *Odbora*, kao i njihovi odgovori na izvješća, budu javno objavljeni. I ja sam na *Internetu* pronašao izvješće *Odbora* nakon posjeta Hrvatskoj 1998. godine, kao i odgovor hrvatske vlade na to izvješće.

Ponekad, u izuzetnim okolnostima, *Odbor* može dati javnu izjavu o određenoj zemlji, koja zapravo predstavlja neku vrstu sankcije. Do danas se to dogodilo dva puta u pogledu Turske i jedanput u pogledu Rusije, a u svezi s Republikom Čečenijom. Postoji također i poveznica s *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*. Kada *Europski sud* mora razmotriti žalbe glede zlostavljanja, smije se poslužiti izvješćima *Odbora* za sprječavanje mučenja.

Vrlo nedavno, prošloga tjedna, jedan je slučaj koji je ilustracija takve situacije, podignut protiv Hrvatske. Pod-

nositelj tužbe, gospodin Benzon, požalio se na uvjete u Državnom zatvoru u Lepoglavi. *Europski odbor za sprječavanje mučenja* posjetio je upravo taj zatvor, te je u svome izvješću opisao zatvorske uvjete kao nezadovoljavajuće. Tužba koja je kasnije iznijeta pred *Europski sud* proglašena je prihvatljivom, no prije nego što je *Europski sud* donio presudu, hrvatska je vlada sklopila prijateljski sporazum s podnositeljem tužbe, te je obećala, citiram iz službene izjave, da će “prije isteka rujna 2003. godine obnoviti krilo B Državnog zatvora u Lepoglavi”. Na temelju tog prijateljskog sporazuma, *Europski je sud* zatvorio slučaj.

Nakon ovog pregleda načela u odnosu na ljudska prava ali i primjera kršenja ljudskih prava, možemo se zaključno upitati jesu li ljudska prava učinkovito zaštićena. Naravno, sami tekstovi nisu dostatni. Čak ni sporazumi, obvezujući sporazumi neće biti dovoljni. A naročito u vrijeme rata, kada su na djelu snage koje su, nažalost, mnogo jače od tekstova. Ipak, uvjeren sam da sporazum kao što je *Europska konvencija o ljudskim pravima* može pridonijeti kratkoročnom i dugoročnom osiguravanju učinkovitog poštivanja ljudskih prava. U stabilnim demokratskim društvima postoji tradicija poštivanja presuda donesenih od strane neovisnog suda, tako da su u zapadnoj Europi mnogi zakonodavci već bili prisiljeni, od strane *Europskog suda za ljudska prava*, mijenjati svoje nacionalne zakone. To je jednostavno dio demokratskog napretka u europskim društvima.

U novim demokratskim društvima, međunarodni sustav zaštite može pomoći izgraditi kulturu ljudskih prava koja je zaista potrebna, kulturu, u kojoj uistinu postoje mogućnosti za poštivanje međusobnih ljudskih prava. Kulturu koja podrazumijeva poštivanje različitih mišljenja i toleranciju. I to je poruka o ljudskim pravima. Jednom kada se kršenje ljudskih prava prepozna i prizna i ponudi se neka vrsta isprike, ljudi i narodi moraju nastaviti dalje te graditi budućnost u međusobnom poštivanju i toleranciji. To je uistinu težak zadatak i ja vam želim svu sreću na tom putu.